

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ТА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ІНВАЛІДІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945-1950 рр.)

На основі архівних документів та оприлюднених матеріалів висвітлені основні тенденції та процеси у сфері соціальної допомоги інвалідам Великої Вітчизняної війни на Україні в період повоєнної відбудови.

Ключові слова: інвалід, працевлаштування, соціальна реабілітація, бродяжництво, матеріальне забезпечення.

На основе архивных документов и опубликованных материалов раскрыты основные тенденции и процессы в сфере социальной помощи инвалидам Великой Отечественной войны на Украине в период послевоенного восстановления.

Ключевые слова: инвалид, трудоустройство, социальная реабилитация, бродяжничество, материальное обеспечение.

In this article on the basis of archive documents and published materials the authors highlight the main trends and processes in social sphere for the help of the disabled people of the Great Patriotic War in Ukraine in the post-war rehabilitation period.

Key words: disabled, employment, social rehabilitation, vagrancy, material support.

Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр. це найжахливіша подія ХХ століття. На території України вона тривала 40 місяців аж до 28 жовтня 1944 року.

У зоні окупації загинули 5,5 млн. осіб (у тому числі 3,9 млн. мирних жителів, решта – військово-полоненні). Разом із загиблими на фронтах це становить близько 8 млн. осіб, або 16,7 відсотків довоєнного населення України. Всього разом із депортованими, емігрантами, тими, хто не повернувся з евакуації, втрати становлять 14,5 млн. осіб. Нацисти знищили в Україні близько 1 млн. осіб єврейської національності [1, с. 773].

Ветерани Великої Вітчизняної війни 1945-1945 рр. чесно відзвітувалися перед історією і нами, що зберегли світ від фашистської зарази. Вони – чисті перед совістю, потомками і Планетою. А тепер ми повинні звітуватися перед ветеранами Великої Вітчизняної війни. За все! І в першу чергу – виправдали ми їх надії? Визнаємо ми, що вони, наші батьки й діди, зробили для нас, для України?

І тут не все гаразд. Деякі сьогоденні вчені намагаються переписати нашу історію, вдаються до фальсифікації. У своїх працях вони пишуть «Почалася війна, яка відразу одержала назву Велика Вітчизняна та якій судилося стати

однією з центральних подій ХХ ст. Нині в історіографії вживається й інша її назва – радянсько-німецька». І далі вони продовжують «З метою уніфікації термінів далі по тексту подаємо назву «радянсько-німецька війна».

Зберегти історію всього нашого героїчного покоління так важливо зараз, коли вона, ця історія, часом безсовісно, тенденційно перекручується, спотворюється деякими так званими «істориками» та й просто тимчасовиками, які прагнуть на сенсаційній напівправді нажити капітали в буквальному і переносному розумінні цього слова.

А добре було б пам'ятати цим панам: істина, яка оприлюднена, і що найвищою формою злочину є зрада минулого, ніколи не перестане бути істиною. І саме їм, цим зрадникам, псевдоісторикам хочеться сказати, що віру не можна міняти, як рукавички.

Ми повинні схилити голови перед переможцями, які врятували світ від коричневої чуми. Повинні робити все можливе, щоб про це не забували всі жителі планети. А ми не повинні дати нинішнім перевертням сфальсифікувати і переписати готичним шрифтом правду історії.

Одним із надзвичайно негативних наслідків Великої Вітчизняної війни було значне збільшення кількості інвалідів серед населення України, що сталося через одержання ушкоджень, каліцтв, хвороб учасниками

бойових дій та цивільними громадянами, які вимушено опинилися в зоні бойових дій та окупації. Станом на 1 вересня 1945 р. у республіці на обліку загалом перебувало 710 304 інваліди.

Історіографію дослідження проблеми соціальної реабілітації та працевлаштування інвалідів можна поділити на декілька етапів. По-перше, це роботи радянських дослідників як істориків, так і медиків, які побачили світ протягом 1940-1980 рр. Серед учених дослідників цього періоду зазначимо таких науковців, як А. Б. Александровський, О. М. Вербило [2] та ін. Головний зміст цих досліджень: констатація позитивних зрушень у поліпшенні добробуту та підвищення рівня соціальної допомоги людям з обмеженими можливостями, які повністю або частково втратили працездатність у роки Великої Вітчизняної війни. По-друге, це аналіз та дослідження соціального захисту тих верств населення, які постраждали внаслідок прояву різноманітних явищ воєнного часу, зокрема праці таких науковців, як С. А. Колесников, І. Ф. Кононенко [3], Т. Т. Гриценко [4], що присвячені періоду Другої світової війни та висвітлюють проблеми соціального забезпечення інвалідів війни, родин військовослужбовців, дітей-сиріт. По-третє, прямо або дотично цієї теми торкаються у своїх дослідженнях сучасні вітчизняні науковці, зокрема: В. І. Ізюмов, Л. В. Ковпак [5], В. П. Швидкий [6] та ін. Отже, аналіз літератури з питань соціального захисту та працевлаштування інвалідів Великої Вітчизняної війни свідчить про те, що й досі відсутнє комплексне дослідження зазначеної проблеми. Маловивченими залишаються різноманітні аспекти цієї проблеми, в тому числі й відбудова та розвиток системи реабілітації осіб, що втратили працездатність у роки війни.

Державна реабілітація інвалідів у СРСР у повоєнний період складалася з декількох головних напрямів: визначення ступеня втрати працездатності, надання відповідної медичної допомоги та протезування, побутового обслуговування, професійної перекваліфікації і працевлаштування.

Виняткове значення мала проблема працевлаштування інвалідів війни. Широке залучення інвалідів до посильної діяльності було не тільки важливим чинником їхньої соціальної реабілітації, а й дозволяло розв'язувати питання життєзабезпечення, поліпшення матеріально-побутових умов інвалідів та мало в період війни та повоєнної відбудови важливе соціально-економічне значення.

Так, Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У в рішенні від 23 лютого 1944 р. «Про трудове влаштування, виробниче навчання та матеріально-побутове забезпечення інвалідів Вітчизняної війни» [7, с. 237] зажадали від партійних і радянських органів докорінно поліпшити роботу відділів соціального забезпечення, зміцнити їх кваліфікованими кадрами. Зокрема в постанові вказувалося на необхідність «покласти на народного комісара

соціального забезпечення УРСР і завідуючих обласними відділами соціального забезпечення персональну відповідальність за трудове влаштування та організацію нових професій інвалідів Вітчизняної війни». Постанова вимагала від керівників підприємств і установ надавати «без затримки роботу з урахуванням інвалідних особливостей і стану здоров'я інвалідів, створити виробничі й побутові умови, надавати їм житлову площу, паливо, талони на промтовари в першу чергу». Постановою передбачалося організувати навчання новим спеціальностям інвалідів, які за станом здоров'я не можуть працювати за своєю колишньою спеціальністю, у відкритих з цією метою майстернях, профтехшколах, спеціальних інтернатах, групах для дорослих при загальноосвітніх школах. Для оперативного керівництва цією важливою ділянкою роботи постанова зобов'язувала голів виконкомів обласних Рад депутатів трудящих створити при обласних відділах соціального забезпечення сектор, а при райвідділах – запровадити посаду інспектора по працевлаштуванню інвалідів та створити постійно діючі комісії [4, с. 74].

Виконуючи постанови центральних органів влади, місцеві владні структури всебічно обговорювали питання працевлаштування інвалідів війни як окремо, так і в контексті вирішення широкого кола питань, пов'язаних з життєзабезпеченням та життєдіяльністю цієї категорії громадян, намічали конкретні заходи для їхнього найповнішого забезпечення та побутового й трудового влаштування. У 1944 році питання, пов'язане з працевлаштуванням, навчанням та матеріально-побутовим забезпеченням інвалідів війни розглядалося на засіданні Київського обкому КП(б)У та облвиконкому (17 лютого), на бюро Сталінського обкому КП(б)У (20 січня), на сесії Дніпропетровської обласної ради депутатів трудящих (11 грудня), на спільному засіданні Полтавського облвиконкому та бюро обкому КП(б)У (27 жовтня). Харківський обком партії цьому питанню присвятив 3 засідання, Чернігівський – 3, Сталінський – 2. Райкоми й міськкоми КП(б)У Сумської області лише в першому кварталі 1944 року питанням матеріально-побутового обслуговування та працевлаштування інвалідів війни присвятили 81 засідання. Багато подібних заходів було здійснено й в інших областях та районах республіки [4, с. 75]. Важливим результатом багатьох з цих заходів було те, що на основі аналізу стану справ, викривалися недоліки, намічались, а потім у більшій частині реалізовувалися конкретні питання поліпшення роботи щодо реабілітації інвалідів війни, вирішення їхніх матеріально-побутових потреб, забезпечення посильною роботою.

У липні 1944 року ЦК КП(б)У і РНК УРСР направили в ряд областей України відповідальних партійних і радянських працівників, які на місцях організували перевірку роботи відділів соціального забезпечення, і у вересні цього ж року голів виконкомів обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих, секретарів обкомів, міськкомів, райкомів партії, було зобов'язано «організувати роботу комісій по трудовому влаштуванню інвалідів Вітчизняної війни, затвердити план їх роботи, періодично заслуховувати звіт про їх роботу і надавати їм необхідну

допомогу». Партійні організації значно посилили керівництво органами соціального забезпечення.

Органами влади та господарськими структурами організувалося професійне навчання інвалідів. Так, наприклад, Полтавським облсобезом у другій половині 1944 року були організовані: профшкола у Полтаві на 120 осіб, курси бухгалтерів у Полтаві, Кременчуці, Лубнах з контингентом 50 осіб кожна. А на підприємствах організувалися курси масових професій для перекваліфікації та набуття інвалідами нових спеціальностей [8, с. 232–233]. Подібна робота проводилася в усіх областях. На початок 1945 року в республіці спеціальностям навчалася 6 310 інвалідів війни [4, с. 75]. Поряд із професійним навчанням інваліди війни мали можливість здобувати загальну освіту. При загальноосвітніх школах для дорослих організувалися спеціальні групи для навчання інвалідів за програмами неповних середніх і середніх шкіл. Здобувши середню освіту, чимало інвалідів згодом продовжували навчання в технікумах та вузах.

Унаслідок здійснюваних заходів до кінця 1944 року в республіці було працевлаштовано 230 976 інвалідів війни, з них у східних областях – 227 805 інвалідів. Станом на 1 вересня 1945 року загальна кількість працевлаштованих інвалідів складала 290 200 осіб, або 76,8 % від їхньої загальної кількості на цей час, у т. ч. інвалідів II групи – 109 326 осіб (61,2 %), III групи – 180 874 особи (93,7 %). Водночас залишалися непрацевлаштованими 87 689 інвалідів війни, зокрема 69 тис. інвалідів II групи та 13 тис. інвалідів III групи [9, арк. 100].

В організації заходів по працевлаштуванню інвалідів війни важливу роль відіграли детальні аналізи результатів їхніх проведених у республіці в 1945 і 1946 роках медичних оглядів та переобліків. Вони дали точні дані про відновлення працездатності та працевлаштування інвалідів війни. Так, результати першого огляду показали, що на кінець 1945 року кількість працевлаштованих складала 68,1 % від їхньої загальної кількості.

За результатами медичних оглядів та переобліку інвалідів війни були внесені зміни до планів трудового навчання. Велика увага була приділена навчанням інвалідів у шпиталях. У 1946 році при шпиталях було розгорнуто 73 майстерні та курсів трудового навчання. Організація таких курсів і майстерень, безумовно, сприяла підвищенню працездатності інвалідів. Лише за третій квартал 1946 року через мережу шпитальних курсів і майстерень одержали нову професію й були залучені до роботи 3 682 інваліди.

Упродовж 1947-1950 років контингент інвалідів війни, які були охоплені фаховим навчанням значно збільшився. У 1947-1949 роках пройшли фахове навчання й здобули нові спеціальності понад 49 тис. інвалідів війни. У 1950 році було навче-

но новим спеціальностям 13 тис. інвалідів Вітчизняної війни, ще 11,5 тис. навчалися з переходом у 1951 рік [10, арк. 37].

Масове фахове навчання інвалідів війни мало важливе господарське та соціальне значення. Виробництво, сфери освіти, культури, управління та ін. поповнилися кваліфікованими робітниками та фахівцями, інваліди одержували можливість мати посильну кваліфіковану роботу та поліпшити своє матеріально-побутове становище.

Комплексне вирішення в післявоєнні роки питань щодо відновлення працездатності та працевлаштування інвалідів війни дозволяло щорічно все більше їх залучати до суспільно корисної праці. За даними на жовтень 1946 року працевлаштованими були вже 83,6 % інвалідів війни, тобто 442,8 тис. осіб. У 1947 році було працевлаштовано ще 24 834 [11, арк. 18], а в 1948 році – 10 241 інваліди. На 1 січня 1949 року загальна кількість непрацюючих інвалідів війни в Україні складала 20 356 осіб, у т. ч. I групи – 7 216 осіб, II групи – 11 332 осіб, III групи – 1 808 осіб. І, нарешті, у 1950 році в Україні роботою було охоплено вже 99 % інвалідів I групи, 89 % інвалідів II групи й 69 % інвалідів III групи. [9, арк. 36]. Таке масове залучення інвалідів війни до продуктивної трудової діяльності мало не лише важливе господарське значення в умовах відбудови, а було вагомим чинником їхньої соціальної реабілітації, дозволяло багатьом з них відчувати себе повноцінними членами суспільства, самостійно забезпечувати матеріально себе і членів своїх сімей.

Упродовж усього періоду відбудови не було такої галузі господарства або соціальної сфери, де не працювали б інваліди війни. Багато інвалідів працювало в промисловості, кооперації, різних установах, сільському господарстві, а частина – надомниками. Ефективно працювали інваліди війни, зокрема на підприємствах кооперації інвалідів. У 1950 році в Україні нараховувалося 605 артілей Інкоопспілки, в яких працювало 12 % загальної кількості інвалідів війни та праці, а інваліди війни складали 27 % від числа робітників артілей [9, арк. 38].

Більшість влаштованих на роботу інвалідів успішно справлялися з виробничими завданнями. При перевірці роботи 460 інвалідів, які працювали на підприємствах Залізничного району м. Києва, було встановлено, що 400 з них систематично перевищують норми виробітку. Їх середньомісячний заробіток разом з пенсією значно перевищували суму, яку вони одержували до призову в Червону армію [12, с. 5].

На заводі ім. Орджонікідзе (Сталінська область) із 193 інвалідів війни 180 були стахановцями й виконували норму на 130-245 %. Майже всі працюючі інваліди м. Харкова були стахановцями. Заробіток 75 % інвалідів, які працювали в промисловості та колгоспах, з урахуванням пенсії досягав довоєнного рівня, а в ряді випадків перевищував його.

Водночас у справі організації працевлаштування інвалідів війни були серйозні недоліки та упущення. Одні з них мали об'єктивний характер, інші – суб'єктивний. Суттєвою вадою в ефективності пра-

целаштування інвалідів було недостатнє впровадження у технологічний процес простих механічних пристроїв, які могли б суттєво полегшити їх працю, відсутність спеціальних цехів, повільний розвиток мережі надомної праці для залучення до неї осіб з тяжкими формами каліцтв та захворювань. Залишковий принцип організації виробництва із залученням інвалідів виявлявся в несвоєчасному та недостатньому забезпеченні його сировиною, неповній завантаженості їх роботою та в ряді випадків низьким рівнем заробітної плати.

Важливе значення для матеріального забезпечення інвалідів війни мали пенсії та грошові допомоги. Щоправда у роки війни їхні розміри були не великими й не могли навіть частково задовольняти потреби інвалідів та їхніх сімей. Зрозуміло, що й держава в умовах війни не спроможна була виділяти на пенсійне забезпечення необхідні кошти. Але все таки вже в 1944 році на території України інвалідам війни було виплачено пенсій на суму 290 млн. крб.

У післявоєнні роки державні асигнування на пенсійне забезпечення інвалідам війни щорічно збільшувалися, однак й надалі вони були недостатніми, щоб суттєво підвищити розміри пенсій. Так, витрати на пенсійне забезпечення інвалідів війни в 1946 році загалом склали 851,7 млн. крб., але в розрахунку на одного інваліда-пенсіонера сума річних пенсійних виплат у середньому становила біля 1 608 крб., а щомісячних – біля 137 крб. [13, арк. 3]. Але ж при цьому розміри пенсії в інвалідів війни різнилися за належністю до інвалідних груп та були більшими в інвалідів із числа офіцерського складу ніж в інвалідів із числа рядового та сержантського складу. Тож переважна більшість інвалідів одержувала мізерну пенсію.

У 1947 році в республіці на пенсійне забезпечення інвалідів було витрачено 791 млн. крб., у 1948 – 587 млн. крб. (за планом 762 млн. крб.) [13, арк. 3]. Таке скорочення виплат пенсій інвалідам війни було пов'язане з проведенням у 1947-1948 рр. в республіці загального переосвідчення інвалідів, яким було охоплено 3,1 млн. інвалідів різних категорій. За результатами переосвідчення було визнано працездатними 189,8 тис. осіб, у т. ч. інвалідів Вітчизняної війни – 129,7 тис. осіб, інвалідів праці – 41,5 тис., членів сімей, в яких загинув воїн – 18,6 тис. Відбулися значні зміни в складі груп інвалідності [13, арк. 6]. У 1948 році, в порівнянні з 1947 роком, на жаль, зменшилася й загальна сума виплат пенсій інвалідам Вітчизняної війни та праці й допомоги сім'ям військовослужбовців: у 1946 році вона складала 2 315,2 млн. крб., у 1947 році – 3 300,7 млн. крб., у 1948 році – 2 979,7 млн. крб. (хоча заплановано було виплатити 3 761,4 млн. крб.) [13, арк. 6].

Зазначимо ще один фактор, так протягом 1947-1948 рр. кількість інвалідів Вітчизняної війни зменшилася на 80,1 тис. осіб. Станом на 1 січня 1946 року пенсіонерів-інвалідів Вітчизняної

війни нараховувалося 465,3 тис. осіб, а на 1 січня 1949 року – 385,2 тис. осіб [13, арк. 6–7]. Зменшення кількості інвалідів Вітчизняної війни та зміни в їхньому груповому складі пояснюються наступними чинниками: смертністю чималої частини інвалідів, зокрема під час голоду 1946-1947 р., покращанням стану здоров'я в іншій частини інвалідів та посиленням вимог з боку медично-експертних комісій щодо визначення групи інвалідності.

Ще однією причиною зменшення виплат пенсій та кількості пенсіонерів інвалідів війни була політика держави по відношенню до інвалідів війни III групи, які проживали у сільській місцевості. Специфічність ситуації полягала в тому, що за формальною ознакою останні лише «були пов'язані з сільським господарством» (насправді більшість з них мали тільки невелику присадибну ділянку й мізерний власний наділ) та могли працювати у державних установах. Їх проблема полягала в тому, що наявність «власного господарства» позбавляла цю категорію пенсіонерів пільг на податки і поставки сільськогосподарської продукції. За діючим положенням інваліди Великої Вітчизняної війни III групи, які проживали у селі та були «пов'язані із сільським господарством», отримували 50 % від визначеної пенсії, що становила 36 крб. на місяць. У повоєнний період влада, продовжуючи політику по викоріненню одно-осібників, позбавляла їх пільг, які застосовувалися до колгоспного селянства. Крім того, відповідно з постановою Ради міністрів СРСР від 4 жовтня 1948 р. їм було повністю припинено виплату пенсій.

З цього приводу до владних структур надходили численні скарги від сільських інвалідів III групи.

Позбавлення інвалідської пенсії або зменшення її розмірів унаслідок пониження групи інвалідності негативно позначилося на матеріально-побутовому становищі багатьох сімей. Багато з них ледве зводили кінці з кінцями, голодували та злидарювали.

Слід також зазначити, що нерідко виплата пенсій інвалідам війни здійснювалася неорганізовано. Щоб одержати пенсію, інваліди вимушені були витрачати багато часу та фізичних сил, вистояючи у тісняві довгі черги. Наприклад, у 1947 році в відділеннях Держбанку Києва (та й інших міст республіки) виплата пенсій інвалідам війни проводилася одночасно з виплатами пенсій іншим категоріям пенсіонерів. Штат працівників відділень банку був неспроможним оперативно обслуговувати велику кількість пенсіонерів. У своїй скарзі київський пенсіонер майор Ярославський зазначав, що у дні виплат пенсій у відділеннях банку щодня збиралося до 700 пенсіонерів, хоча обслужити воно було спроможне лише 200 осіб, з боку працівників до інвалідів не було ніякої чуйності, можна очікувати відмови в обслуговуванні з будь-якого приводу. І лише після особистого втручання Голови Ради Міністрів УРСР М. С. Хрушова справи з організацією виплат пенсій інвалідам війни покращилися.

Інваліди війни одержували й одноразову державну грошову допомогу. У 1944 році органами соціального забезпечення їй було виплачено на суму 6 млн. крб., а у 1946 році – 4,5 млн. крб., у першому

півріччі 1947 року – 9,5 млн. крб., [14, арк. 53-54], у 1948 році – 7,263 млн. крб. [13, арк. 26]. Щоправда розміри виплат у розрахунку на одного інваліда були незначними [9, арк. 87]. Цілком зрозуміло, що грошова допомога, нехай і невелика, була вкрай необхідна інвалідам, хоча суттєво позитивно позначитися на їхньому матеріальному становищі не могла. Зазначимо, що мали місце зловживання з боку окремих службових осіб щодо використання виділених інвалідам коштів.

Окрім пільг щодо охорони здоров'я для інвалідів, війни було встановлено низку інших пільг, спрямованих на покращання їхнього життєвого рівня та матеріально-побутового становища. Постановою РНК СРСР від 30 червня 1945 р. було внесено доповнення до постанови РНК СРСР від 5 червня 1941 р. «Про пенсії та допомогу особам вищого старшого і середнього командного складу надстрокової служби та їхнім сім'ям» згідно з якою, під час перебування на лікуванні внаслідок бойових поранень, контузій і каліцтв на фронті, а також унаслідок одержаних на фронті захворювань у період Вітчизняної війни, пов'язаних з відбуванням військової служби, зараховувався при нарахуванні пенсій, як служба у складі діючої армії, тобто кожний місяць перебування в лікувальному закладі зараховувався за три місяці служби.

У травні 1945 року згідно з Постановою РНК СРСР для працюючих інвалідів війни I та II груп було встановлено 8-ми годинний робочий день із збереженням за ними середньої заробітної плати нормованого робочого дня [9, арк. 31]. За інвалідами, що працювали на підприємствах та в установах, зберігалася пенсія незалежно від розміру заробітку, а для тих, що працювали в колгоспах – незалежно від прибутків, їм надавалися чергові відпустки, виплачувалася допомога за період тимчасової непрацездатності, незалежно від стажу безперервної роботи і т. д.

Піклуючись про задоволення матеріально-побутових потреб інвалідів, органи влади вживали заходів до забезпечення їх житлом. В умовах величезних руйнувань, яких зазнав житловий фонд на окупованій нацистами території, вирішувати це завдання було надзвичайно складно.

На всій визволеній території України широкого розмаху набрало спорудження та відбудова жител методом народної будови, створювалися бригади з спеціалістів-будівельників, їм допомагали квартальні, вуличні комітети, добровільні бригади ремонтників при будинкоуправліннях, які на громадських засадах працювали на відбудові та будівництві житла. У 1943-1945 рр. у Сталінській області інвалідам війни було надано і відремонтовано 8 659 квартир, побудовано 204 нових хат, у Чернігівській області, відповідно – 982 та 102, Ворошиловградській – 1 872 та 106. Загалом у республіці лише за перше півріччя 1944

року для інвалідів Вітчизняної війни було виділено 72 091 квартиру і 87 546 відремонтовано. Для будівництва жител держава по можливості надавала кредити. Так, лише за перше півріччя 1945 року інвалідам війни було надано кредитів для житлового будівництва через Державний банк у сумі 5 065 тис. крб. [4, с. 79].

У справі забезпечення житлом інвалідів війни, котрі мешкали у сільській місцевості, важливу роль відіграла постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 27 квітня 1945 р. «Про будівництво жилих будинків колгоспників, виробничих будівель у колгоспах і культурно-побутових споруд на селі». В ній наголошувалося, що будівництво житла «повинно проводитися в першу чергу для передовиків сільського господарства, воїнів Вітчизняної війни, вдов і сиріт, фронтовиків» і здійснювати його можна за рішенням загальних зборів колгоспників, цілком або частково за рахунок колгоспу.

Загалом у 1946 році в Україні інвалідам війни було надано 7 527 квартир, відремонтовано 6 309 квартир, побудовано нових житлових будинків – 2 042, видано позик на будівництво житла – 8 065 тис. крб. У першому півріччі 1947 року відповідно: 1 816, 1 716, 1 605 і 2 800 тис. крб. У 1948 році було надано квартир – 4 497, відремонтовано квартир – 10 386, побудовано нових будинків – 6 047, відремонтовано будинків – 10 588, видано позик на будівництво житла – 11 042 тис. крб., відпущено будівельних матеріалів на 1 978 тис. крб. [13, арк. 26]. У 1950 році інваліди війни в містах одержали 7,4 тис. нових і 23,5 відремонтованих квартир, а в сільській місцевості для інвалідів війни та сімей загиблих воїнів було побудовано 7,8 тис. і відремонтовано 30 тис. житлових будинків [10, арк. 8].

Відзначаючи позитивне в справі забезпечення інвалідів війни житлом, водночас зазначимо, що повною мірою ця проблема до кінця 1940-х років так і не була вирішена. Значна частина інвалідів війни ще не мала власного повноцінного житла, а більшість – якісно облаштованого помешкання. Визначальною причиною уповільнених темпів поліпшення житлових умов інвалідів, які в роки війни втратили дах над головою, було те, що держава не виділяла для цього необхідних коштів та будівельних матеріалів. Не мали фінансових, матеріальних та кадрових можливостей для будівництва повноцінного житла для інвалідів й ослаблені війною колгоспи. У цих умовах основний тягар у справі поновлення зруйнованого житла та будівництва нових осель лягав на плечі самих інвалідів. Багато з них через відсутність коштів, матеріальні нестатки та незадовільний стан здоров'я не могли самотужки вирішити цю проблему.

Радянськими та господарськими органами здійснювалася робота по забезпеченню інвалідів війни продуктами та промисловими товарами. Так, у 1944 році у містах Дніпропетровської області їм було видано біля 20 тис. талонів на придбання промтоварів, а в селах через облспо-живспілку розподілено промислових товарів на суму до одного мільйона карбованців. А

лише в першому кварталі 1945 року в області було взято на цільове постачання 6 784 інваліда, у другому – 6 327, у третьому – 7 043. Було відкрито 12 спеціалізованих магазинів та 5 їдалень на 870 місць для обслуговування інвалідів. У Полтавській області згідно з рішенням обкому КП(б)У та виконкому облради облторгвідділ, починаючи з листопада 1944 року, виділяв для інвалідів війни до 10 % усіх промтоварів ринкового фонду.

Через органи соціального забезпечення, окрім грошової допомоги та допомоги щодо забезпечення житлом, інваліди одержували й іншу державну матеріальну допомогу. Так, у 1946 році їм було видано 150 тис. шт. одягу та взуття, 850 т продуктів харчування, 11 021 путівки в санаторії та будинки відпочинку. У першому півріччі 1947 року вони одержали: 205 тис. шт. одягу та взуття, 204,7 т продуктів харчування; у 1948 році – 3 660 голів великої рогатої худоби, 146 768 скл. м дров та 78 022 т вугілля, 11 654-путівки в санаторії та 4 075 путівок у будинки відпочинку [13, арк. 26].

Інваліди Вітчизняної війни одержували допомогу із позабюджетних грошових та матеріальних фондів, створення яких в переважній більшості ініціювалося радянськими чи партійними органами, а наповнення здійснювалося за рахунок населення, при активній участі профспілкових та комсомольських організацій. Це були як цільові фонди для допомоги лише інвалідам війни, так і більш широкі, з яких допомога надавалася й інвалідам.

Важливим джерелом наповнення позабюджетних фондів були організовані профспілками, комсомолом та органами влади недільники, декадники та місячники.

Масове проведення недільників по наданню допомоги нужденним відбувалося у період підготовки до зими. Так, наприклад, у жовтні 1944 року в Києві було проведено перший загальноміський недільник, у якому взяло участь близько 60 тис. киян. Вони обслужили 9 172 сім'ї фронтовиків та інвалідів війни, у фонд допомоги внесено 800 тис. крб. Почин киян був схвалений Радою Народних Комісарів УРСР, а після прийняття нею 11 листопада 1944 р. постанови «Про проведення недільника допомоги сім'ям військово-службовців і інвалідів Вітчизняної війни» набув поширення по всій республіці.

Унаслідок проведеної роботи лише за 1944 рік і п'ять місяців 1945 року в фонд допомоги сім'ям військовослужбовців, інвалідам війни, дітям-сиротам трудящі республіки внесли близько 100 млн. крб., багато продовольства, цінних речей. У 1944 році колгоспники внесли в цей фонд 879 тис. трудовнів [12, с. 13].

Проведення недільників, декадників та місячників сприяло поліпшенню матеріальних та побутових умов значної кількості інвалідів

війни. Така форма допомоги інвалідам війни практикувалася й у наступні роки.

Своєрідною формою допомоги громадськості інвалідам війни було шефство окремих трудових колективів над шпиталями, в яких лікувалися та проходили медичну реабілітацію інваліди війни. Трудові колективи та профспілки також шефствували над 24 будинками інвалідів та інтернатами для інвалідів війни.

Важливу роль у справі допомоги сільським інвалідам Вітчизняної війни упродовж 1943-1945 років відігравали колгоспні каси взаємодопомоги. У багатьох колгоспах вони відновлювалися вже незабаром після визволення від окупантів. У їхні фонди колгоспи відраховували 2 % своїх прибутків та валового збору врожаю, а колгоспники із своїх лишків хліб, крупу, картоплю та інші продукти, які розподілялися між нужденними дітьми-сиротами, сім'ями загиблих воїнів, інвалідами війни, престарілими та непрацездатними колгоспниками. Наприклад, у селах Сумської області після звільнення області й до кінця війни із кас взаємодопомоги названим категоріям було видано у порядку одноразової допомоги понад 20 тис. пудів різних продуктів. У багатьох селах колгоспники організовували шефство над воїнами, які втратили працездатність, брали їх на своє повне утримання, засівали понадпланові ділянки землі, урожай з яких ішов на користь інвалідів, обладнували їм квартири, заготовляли й завозили будівельний матеріал для ремонту жител, забезпечували сім'ї фронтовиків паливом, одягом, взуттям [4, с. 78].

У 1946-1947 роках у зв'язку з поширенням голоду більшість створених у попередній період колгоспних кас взаємодопомоги фактично припинили своє існування. Та вже в 1948 році, коли голод відступив, вони знову були відновлені.

Станом на 1 січня 1949 року в східних областях УРСР було до 15 тис. колгоспних кас взаємодопомоги (або 53 %) до загальної кількості колгоспів. У Сумській області вони були у 85 % колгоспів, у Вінницькій – у 76 %, у Полтавській – у 73 %, у Чернігівській – у 55 %.

У 1948 році загальні грошові та натуральні фонди кас склали до 7,5 млн. крб. Найбільшими вони були у Дніпропетровській області – 956 тис. крб., Вінницькій – 938 тис. крб., Сумській – 906 тис. крб., Київській – 818 тис. крб., Чернігівській – 741 тис. крб., Полтавській – 416 тис. крб. Надана того ж року з фондів кас матеріальна допомога дітям-сиротам, сім'ям загиблих воїнів, інвалідам війни, престарілим та непрацездатним колгоспникам обчислювалися 3,1 млн. крб., зокрема у Вінницькій області – 473 тис. крб., Сумській – 405 тис. крб., Чернігівській – 341 тис. крб. і т.д. [13, арк. 42].

Водночас у ряді областей колгоспні каси взаємодопомоги існували формально, у них не були створені громадські фонди. Наприклад, зовсім не проводилася робота по відновленню кас у Фастівському, Хрестинівському та Монастирщинському районах Київської області. Вкрай незадовільно

відбувалося відновлення кас у Житомирській, Кіровоградській, Сталінській, Херсонській областях: на 1 січня 1949 року у Житомирській області вони були відновлені лише у 11,2 % колгоспів, у Херсонській – у 44 %, у Кіровоградській – у 43 %, а охоплення членством у них відповідно становило 2,7 %, 19 % і 4,2 %. Матеріальні фонди в цих касах по суті не були створені. Так, у Житомирській області на кожну колгоспну касу в середньому припадало по 940 крб., у Кіровоградській – 630 крб., у Херсонській та Сталінській – по 1 200 крб. [13, арк. 43-44]. Недоліки із створенням та роботою колгоспних кас взаємодопомоги були пов'язані із відсутністю належної уваги з боку органів влади та соціального забезпечення до цієї справи, недостатньою роз'яснювальною роботою серед колгоспників щодо завдань та значення колгоспних кас взаємодопомоги.

Та попри всі недоліки колгоспні каси, будучи формою селянської взаємодопомоги, були важливою ланкою у справі соціального забезпечення потребуючих допомоги категорій сільського населення, у т.ч. й інвалідів війни.

Певну роль у наданні допомоги інвалідам війни відігравали також каси взаємодопомоги пенсіонерів. Станом на 1 січня 1944 року у УРСР (за винятком Львівської, Одеської, Харківської, Тернопільської, Миколаївської областей та м. Києва) було 258 таких кас, у яких об'єднувалося 95 тис. осіб, з них 22 тис. інвалідів Вітчизняної війни (23 %). Каси взаємодопомоги пенсіонерів мали 1 083 виробничих майстерень. Із числа 3 335 працюючих у цих майстернях 1 043 були інвалідами війни (31,2 %).

У 1948 році річний грошовий обіг майстерень КВП складав 26 350 тис. крб. Виплати на безповоротну допомогу склали 1 995 тис. крб. або в середньому по 150 крб. на людину на рік. Допомога у вигляді позик була надана 1 815 особам на суму 2 625 крб., що в середньому складало 1 450 крб. на одного члена КВП [13, арк. 29-30].

Як свідчать наведені факти, участю в КВП було охоплено не так вже й багато інвалідів війни, але важливим було те, що в їх структурах ця частина інвалідів мала роботу, а отже, й гарантований заробіток та одержувала хоча й не велику, але таку вкрай необхідну матеріальну допомогу.

Та незважаючи на значні обсяги наданої інвалідам війни допомоги, поширеними були факти їхнього незадовільного матеріально-побутового становища через недоліки та упущення в роботі з інвалідами органів влади, соціального забезпечення, керівників підприємств, організацій та колгоспів. Наведемо лише декілька прикладів. Так, під час обстеження матеріально-побутових умов життя інвалідів війни, працюючих на 20 підприємствах Вінницької області, були виявлені факти, коли директори підприємств не знали, скільки в них працює

інвалідів, і не виявляли турботи про їхнє матеріальне забезпечення. Зокрема, погано були забезпечені матеріально інваліди, які працювали в облбудтресті, їхнє житло потребувало ремонту, вони не були забезпечені на зиму паливом та овочами, не одержували продуктові картки, а талони на промтовари не одержували упродовж 1944-1945 років. Таким же незадовільним був матеріальний стан інвалідів, які працювали в системі облмісцевпрому [15, арк. 204]. Про факти незадовільного відношення до інвалідів війни свідчать їхні численні скарги. Лише за період з 1 липня до 15 серпня 1944 р. було зареєстровано 49 скарг з приводу незадовільного відношення до них окремих працівників місцевих органів влади, ненадання їм пільг чи виплат, відповідних їхньому статусу. Зокрема у Київській області зареєстровано було 15 скарг, у Сталінській – 15, у Полтавській – 7, у Чернігівській – 10 скарг [15, арк. 47].

Скарги від інвалідів війни надходили упродовж 1945 та 1946 років. Про поганий матеріальний стан та неухай до себе інваліди писали у своїх листах. Серед вилучених цензурою Наркомату державної безпеки збереглися невтішні листи від інвалідів, що повернулися додому й не отримали допомоги. Наведемо деякі: «...Я тільки повернувся додому з госпіталю. Їсти мені немає чого. Звернувся до правління колгоспу, але допомоги мені не надали... Ми були потрібні лише тоді, коли були здорові...» (23 серпня 1945 р. Юрчишек Е. К.), «...Я інвалід війни, але на це ніхто не звертає уваги й ніякої допомоги не надає. Наклали на мене такі податки, що я не в змозі виплатити...» (10 серпня 1945 р. Успенський В. І.), «...До війни я працював у Харківській області, у Сахнівському райземвідділі. Прибув додому до розтровоеного корита. Мені стає незрозуміло – невже інваліди нікому не потрібні...» (31 липня 1945 р., Попов В.) [15, арк. 49]. Зазвичай у більшості випадків на такі скарги було відповідне реагування й недоліки виправлялися, але факти незадовільного відношення до питань надання допомоги інвалідам війни мали місце. А з поширенням голоду їх ставало все більше й на них уже ніхто не реагував.

Розглядаючи проблему соціальної реабілітації інвалідів, не можна оминати й таку соціальну реальність післявоєнного повсякдення, як бродяжництво й жебрацтво певної частини інвалідів Вітчизняної війни. Серед них можна виділити кілька категорій. Насамперед, це були інваліди, які свідомо відсторонилися від унормованої виробничої діяльності й обрали жебракування постійним ремеслом для підтримання своєї життєдіяльності. Саме вони переважали у складі професійних бродяг і злидарів. Другу категорію складали інваліди, які були направлені до будинків інвалідів, але покинули їх з особистих мотивів і повернулися до бродяжництва та жебракування. Крім того, деяким з них навіть періодичні перебування у будинках інвалідів дозволяли тимчасово «збагачуватися» через крадіжки казенного майна. Існуючий на той час недосконалий режим функціонування будинків інвалідів, превалювання слабких дисциплінарно-каральних санкцій і зло-

чинна халатність їх адміністрацій дозволяли контингенту систематично повертатися додому або «на вулицю» [6, с. 152-153].

До жебрацтва вимушено вдавалася й частина інвалідів, які тимчасово попадали в скруту (через стихійне лихо, голод, сімейні обставини, хвороба та ін.). Подібні випадки свідчили про кричущі недоопрацювання місцевих органів влади, відповідні управління та організації яких мали належно відреагувати на ускладнення життєвих обставин інвалідів, дієво допомогти постраждалим, нужденним у вирішенні їхніх проблем, підтримати їх матеріально й фінансово. У числі жебракуючих опинялася й частина інвалідів, які не утримувалися по лінії соцзабезу, а також ті, котрі перебували на державному забезпеченні, проте отримували замалу для про годування себе і своєї сім'ї пенсію.

Часом до жебрацтва вдавалися й непрацевлаштовані інваліди. Формування й поповнення цієї категорії відбувалося внаслідок фахового недопрацювання місцевими органами влади, керівниками підприємств і відомств, соцзабезів. Вихід із цієї ситуації міг бути віднайдений в удосконаленні роботи з перепідготовки навчання професіям та всеохоплюючому працевлаштуванню інвалідів. Ускладнюючим моментом у цій ситуації був також той факт, що частина нужденних інвалідів самі пристосовувалися до повсякденних реалій та не виявляли бажання змінювати хоча й злидений, але все ж незалежний спосіб існування [6, с. 159].

Отже, підсумовуючи викладений фактичний матеріал, зазначимо, що соціальна реабілітація та працевлаштування інвалідів Великої Вітчизняної війни була важливою складовою частиною ліквідації різнопланових наслідків

війни. Реалізація вище розглянутих заходів щодо відновлення здоров'я та працездатності інвалідів Вітчизняної війни, здійснених упродовж 1943-1950 років, було важливим державним завданням, до виконання якого були залучені всі ланки радянських та партійних структур, медичні та соціальні служби республіки. Важливу роль у справі реабілітації інвалідів війни разом з органами та закладами Наркомату охорони здоров'я (пізніше – Міністерства охорони здоров'я), відігравали органи соціального забезпечення (Міністерства соціального забезпечення УРСР). Вони проводили по відношенню до інвалідів Вітчизняної війни ряд важливих заходів, як-то: надання матеріальної допомоги нужденним, оздоровлення інвалідів через санаторії, профілактично-оздоровчі установи, патрунування, опіка, допомога в оформленні пенсій та позик, сприяння у працевлаштуванні й поліпшенні житлово-побутових умов тощо. Значну допомогу інвалідам війни надавали також профспілкові організації, пересічні громадяни. Комплекс проведених заходів був всебічним, адже передбачав не лише відновлення здоров'я інвалідів та забезпечення їх посиленою роботою, а й покращання їхнього побутово-матеріального стану та повернення їм гідного місця в суспільстві.

Незважаючи на те, що у здійснюваній роботі мали місце серйозні недоліки та упущення, які були пов'язані, насамперед, з нестачею державних асигнувань, а в деяких випадках і з формалізмом посадових осіб, все ж варто зазначити, що результати проведених заходів щодо соціальної реабілітації та працевлаштування інвалідів війни були досить значними. Упродовж 1943-1950 років значній частині інвалідів вдалося покращити стан здоров'я, й більшість з них працевлаштувалася на посилену роботу та знайшла своє місце в повсякденному житті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слісаренко А. Г. Історія України : [навч. посібник]. – К. : Знання, 2008. – 957 с.
2. Александровский А. Б. Лечение инвалидов Отечественной войны // Советское здравоохранение. – 1944. – № 9. – С. 23–28; Вербило О. М. Всенародна допомога сім'ям фронтників та інвалідам Вітчизняної війни (на матеріалах України 1944-1945 рр.) // УІЖ. – 1968. – № 6. – С. 114–117.
3. Колесников С. А. Организация специализированного лечения инвалидов Великой Отечественной войны // Советское здравоохранение. – 1943. – № 6. – С. 3–10; Кононенко И. Ф. Здравоохранение Украины на пути к полному возрождению // Врачебное дело. – 1945. – № 3–4. – С. 97–104.
4. Гриценко Т. Т. Допомога сім'ям фронтників у 1943-1945 рр. // УІЖ. – 1972. – № 5. – С. 78–85.
5. Ізюмов В. І. Соціальний захист родин фронтників та інвалідів на Донеччині в роки Великої Вітчизняної війни // Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. – Донецьк : Вид-во ДонНУ. Історичний факультет. – 2005. – № 1 (23). – С. 189–193; Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.). – К. : Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.
6. Швидкий В. П. Бродяжництво та жебрацтво як елемент соціального життя в Україні у першій половині 1950 рр. // УІЖ. – 2007. – № 1. – С. 152–158.
7. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.: В 3 т. – К. : Политиздат, 1975. – Т. 3. – 461 с.
8. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 : збірник документів і матеріалів / [ред. колегія І. Ю. Горобець та ін]. – К. : Наук.думка, 1977. – 273 с.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань та організацій України (далі ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 1840: Докладные записки и переписка о трудоустройстве инвалидов Отечественной войны. – 110 арк.
10. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 30, спр. 2702: Отчет Министерства социального обеспечения УССР о работе органов социального обеспечения УССР за 1950 г. – 74 арк.
11. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 30, спр. 915: Матеріали к республіканському совещанию руководящих работников системы Министерства социального обеспечения УССР. – 37 арк.
12. Сьома сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт. – К., 1946. – 38 с.

13. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО України), ф. 348, оп. 3, спр. 294: Доклад о работе органов социального обеспечения УССР за 1948 год. – 80 арк.
14. ЦДАВО України, ф. 348, оп. 3, спр. 210: Переписка с Советом Министров о работе социального обеспечения УССР за 1947 г. – 58 арк.
15. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1841: Постаовление СНК УССР и ЦК КП(б)У Винницкого, Львовского, Каменец-Подольского облисполкомов, справки и переписка о трудоустройстве, производственном обучении инвалидов Отечественной войны. – 217 арк.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; д.і.н., професор Ю. В. Котляр.*

© *М. І. Бушин, І. В. Перехрест, 2010*

Стаття надійшла до редакції 17.05.2010